

Олександр ПОТИЛЬЧАК

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

Заручники чужої війни: військовополонені італійці в Україні (1943–1954)

Вступні зауваження

Не знаю, шановний читачу, чи спадало Вам коли на думку, що між такими, здавалося б, географічно далекими народами, як італійці та українці, існує певна ментальна близькість, навіть, якщо хочете, подібність. На елементарному рівні вона простежується в господарстві й матеріальній культурі: обидва народи традиційно землеробські, а хлібні страви є основою української та італійської національних традицій харчування. Фахівці з музичного фольклору й музиканти-професіонали свідчать про особливу мелодійність італійських та українських пісень. Мовознавці шукають подібності в мовах обох народів і ствердно вказують на однакову їх привабливість у своїй милозвучності. Навіть у сучасній Європі українці та італійці вирізняються дещо помітнішою, ніж у своїх сусідів, релігійністю, бережливим ставленням до народних традицій і споконвічних родинних цінностей.

Історична доля здавна пов'язала Україну та Італію. Ще на початку I тисячоліття від Різдва Христового терени сучасного

українського Правобережжя й Причорноморські степи стали кордоном двох цивілізацій – Римської імперії і варварського світу. У XII–XIII ст. цю своєрідну естафету культурних взаємовпливів перейняла Генуезька Республіка, заснувавши у Північному Причорномор'ї торговельні колонії. Не випадково у середньовіччі саме італійці найбільше з європейців відвідували Україну й писали про неї, а університети Італії стали місцем навчання і праці багатьох освічених українців.

Примхлива доля не раз зводила українців та італійців і в кривавому герці війни. Найвідоміші епізоди нового часу – участь сорокатисячного італійського контингенту у франко-російській війні 1812 р. і п'ятнадцятитисячного експедиційного корпусу Сардинського королівства у Східній (Кримській) кампанії 1853–1856 рр. на боці антиросійської коаліції Оттоманської Порти, Великої Британії та Франції. У Першій світовій війні тисячі італійців воювали у складі австро-угорської армії на південно-західному фронті в межах України.

В роки Другої світової війни італійські військові всупереч власній волі знову опинилися на території України. 22 червня 1941 р., у день нападу нацистської Німеччини, фашистська Італія також оголосила війну СРСР. На Східний фронт дуче кинув Італійський експедиційний корпус, пізніше реорганізований в армію. «Спіраль історії» зробила черговий оберт: десятки тисяч уродженців Апеннін і Сицилії поклали свої життя в далекій країні, на чужій війні за такі ж чужі, авантюристичні інтереси. І знову ареною дивного у своїй неприродності протистояння виявилася Україна, причому в 1941–1943 рр. вояки італійської армії бачили нашу землю двічі. Спершу, коли вони в ар'єргарді нацистського вермахту йшли південним українським степом у той безславний «східний похід». Удруге, коли, відчувши всю гіркоту поразки й полону, поверталися до Італії через радянські табори на території України.

Парадоксально, але попри весь трагізм розв'язаної тоталітарними диктатурами жорстокої війни, італійські «окупанти» й місцеве українське населення обопільно демонстрували зовсім інший, незвичний у девальвованій кривавою бійнею системі цінностей досвід взаємин, що ґрунтувався на людяності й взаємоповазі. Показовий приклад (один із багатьох): 10 грудня 1941 р. загін із двох сотень партизанів напав на охорону німецького табору для радянських військовополонених у Знам'янці Кіровоградської області. Тоді було вбито трьох охоронців, поранено ще одного й визволено з полону 320 бранців. Але солдати й офіцери розміщеної зовсім поряд із табором італійської військової частини жодним чином не втручалися в ситуацію й зберігали нейтралітет¹.

Натомість геть інші підходи у ставленні до італійських «фашистів» виявила тоталітарна влада й радянські спецслужби, розглядаючи вцілілих у таборах, обеззброєних учорашніх ворогів як дармову робочу силу, інструмент досягнення політичних цілей і засіб ідеологічного протистояння в умовах «холодної війни», що набирала обертів. Зрештою, комусь із цих заручників чужої війни доля подарувала можливість щасливого повернення додому, а для багатьох італійців українська земля стала місцем останнього спочинку...

Не можна сказати, що моє зацікавлення темою італійських бранців у радянському полоні періоду Другої світової війни виникло спонтанно. Почалося все у 2003 р., коли після багатомісячного очікування я отримав можливість працювати в фондах практично недоступного дослідникам Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України у м. Києві. Працюючи з документами фонду «Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР», я звернув увагу на об'ємну теку матеріалів у понад 300 аркушів із типовою

---

¹ Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – С. 211–212.

казенно-канцелярською назвою – «Листування по військовополоненим італійцям» і датами – 1946–1948 рр. Найбільше вразив мене тоді аркуш реєстрації використання матеріалів цієї архівної справи: він не містив жодного запису... Одразу ж подумки запитав у самого себе: невже за багато десятиліть ніхто з істориків так і не торкнувся цих документів? А трохи згодом, уже після захисту дисертації, ідея спеціального предметного дослідження цього маловідомого епізоду «російського полону» італійців почала набувати конкретних обрисів.

З'ясувалося, що з історії участі італійських військ у війні Німеччини проти СРСР існує чимала мемуарна, публіцистична та наукова література. Історики досить докладно розглянули перебіг бойових операцій, у яких брали участь італійські війська, їх результати й наслідки. Картини цілковитого розгрому одинадцяти дивізій 8-ї італійської армії, особисті життєві трагедії бійців і командирів, які не бажали воювати заради авантюристичних, хворобливих амбіцій свого фашистського вождя, – типові сюжети праць радянських і сучасних російських істориків, присвячених «східному походу» італійської армії. Намагання пояснити причини поразки своїх дивізій стратегічними прорахунками німецького командування, зневажливим ставленням генералітету, офіцерів і солдатів вермахту до своїх союзників, примхами «російського» клімату і несприятливими погодними умовами – базові тези італійської історіографії проблеми. Сталося так, що за аргументами обох сторін історіографічного «фронту» довгі десятиліття губилась, а точніше, свідомо замовчувалась інша, породжена політичними амбіціями Беніто Муссоліні та конкретною військово-стратегічною й тактичною ситуацією на німецько-радянському фронті проблема – трагічна доля десятків тисяч італійських бранців, які в роки Другої світової війни опинилися як у радянських, так і в нацистських таборах для військовополонених.

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ІТАЛІЙСЬКИХ БРАНЦІВ У СРСР

За даними радянського НКВС від 5 березня 1944 р., у таборах для військовополонених перебувало 10 624 італійці ¹. Імовірно, більшість із них становили бійці та офіцери ARMIR, яким вдалося пережити жахливу зиму 1942–1943 рр. 12 травня 1945 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія доповідав Й. Сталіну про те, що на збірних пунктах, у таборах і спеціальних шпиталях НКВС СРСР утримувалося вже 19 889 військовополонених італійців ². Очевидно, що такий відчутний приріст став можливим лише за рахунок військовослужбовців, інтернованих нацистською Німеччиною наприкінці 1943 р., а після захоплення Червоною армією країн Центральної і Південної Європи депортованих у радянські табори для військовополонених. Оскільки депортація бранців до СРСР тривала й надалі, то станом на 4 червня 1945 р. у списках військовополонених налічувався вже 20 501 італієць ³. Упродовж кількох наступних тижнів, поки тривала процедура полонення військовослужбовців вермахту, чисельність італійців у радянському полоні зросла лише на 18 осіб. Цей факт підтверджує довідка про кількісний, національний і кадровий склад військовополонених, складена начальником 2-го відділу ГУПВІ НКВС СРСР підполковником О. Бронніковим: у документі від 27 червня 1945 р. йдеться про 20 519 італійських військовополонених (3 генерали, 672 офіцери та 19 844 солдати і молодші командири) ⁴.

ПОЧАТОК РЕПАТРІАЦІЇ ІТАЛІЙЦІВ

13 серпня 1945 р. Державний комітет оборони СРСР ухвалив постанову № 9843сс «Про звільнення та повернення

¹ Галицкий В. П. Трагедия итальянских военнопленных на Восточном фронте / В. П. Галицкий // Обозреватель-Observer. – 2008. – С. 119.

² Государственный архив Российской Федерации (далее – ГА РФ). – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 96. – Л. 10–11.

³ Там же. – Д. 103. – Л. 189.

⁴ Центральное хранилище историко-документальных коллекций Российской Федерации (далее – ХИДК РФ). – Ф. 1/п. – Оп. 01е. = Д. 15а. – Л. 69–71.

на батьківщину 708 000 військовополонених рядового та унтер-офіцерського складу»¹. Того ж дня нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія підписав наказ «Про звільнення частини військовополонених із таборів НКВС і спецшпиталів». Згідно з цим нормативним приписом (котрий, як випливає з оригіналу документа, готувався заздалегідь), адміністрації режимних установ мали звільнити і відправити на батьківщину 19 640 військовополонених італійців рядового та унтер-офіцерського складу. Не підлягали звільненню з таборів лише особи, підозрювані чи звинувачені у скоєнні військових злочинів на окупованій території СРСР. За наказом, процес повернення на батьківщину стартував уже 15 серпня 1945 р., а останні з відібраних для репатріації бранців мали покинути табори до 15 жовтня 1945 р.²

Цікавий факт: у супереч здоровому глузду, італійців разом із болгарами та греками радянські репатріаційні органи вивозили додому не через територію Румунії, а через Німеччину. Для цього усіх таких бранців вимагалося сконцентрувати в таборі № 69 (м. Франкфурт-на-Одері). На нашу думку, цей крок, попри його очевидну ірраціональність, був наповнений для радянського політичного керівництва глибоким змістом. Такий маршрут повернення прозоро натякав італійцям: у тому, що їхні співвітчизники, близькі та рідні опинилися в полоні за тисячі кілометрів від рідної землі, винні Муссоліні та Гітлер, але аж ніяк не радянська сторона.

Надалі ж основною транзитною зоною для репатріації італійських військових стала територія України. 8 січня 1946 р. нарком внутрішніх справ С. Круглов підписав наказ № 0015 «Про звільнення з таборів і спеціальних шпиталів частини військовополонених». Згідно з наказом, усіх зібраних в окремих таборах італійських бранців (окрім офіцерів,

¹ Материалы Государственного комитета обороны СССР за август 1945 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://tashv.nm.ru/PostanovGKO/GKO194508.html>

² ГА РФ. – Ф. 9401. – Оп. 1. – Д. 728. – Л. 121–125.

службовців каральних і розвідувальних органів, а також військових злочинців) мали вивести додому через табір репатріації № 186 (селище Люстдорф, Одеської області)¹. 5 квітня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Крутлов, відповідаючи на запит Міністерства закордонних справ і ЦК ВКП(б), повідомляв, що в таборах його відомства ще залишалося 976 військовополонених солдатів і офіцерів італійської армії².

4 квітня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР підписав розпорядження з вимогою до 15 квітня усіх військовополонених італійців – солдатів, молодших командирів й офіцерів до капітана включно, окрім нетранспортабельних хворих, «есесівців», «карателів», «розвідників» і «військових злочинців», сконцентрувати в одеському таборі № 159 для передачі органам репатріації. Перевозити потенційних репатріантів до Одеси табірні адміністрації мали невеликими групами в пасажирських потягах й у супроводі спеціального конвою. Перед відправленням військовополонених одягали у придатний для носіння однострій і забезпечували харчами в дорогу. Начальнику УМВС Одеської області генерал-майору С. Шемені наказувалося організувати приймання, розміщення та утримання військовополонених італійців до їх відправлення в табір репатріації № 304 (м. Сігет, Румунія)³. Таких бранців станом на 15 травня в Одесі налічувалося 740 чоловік, зокрема 600 офіцерів (до капітана включно). Решта італійців у кількості 165 чоловік, у тому числі 3 генерали⁴, 34 офіцери, 113 тих, які служили в «СС»,

¹ ГА РФ. – Ф. 9401. – Оп. 12. – Д. 205. – Т. 14. – Л. 386–387.

² ГА РФ. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 142. – Л. 109–110.

³ Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941–1955 гг. – Т. 24 (13-2) / под общ. ред. В. А. Золотарева. – М.: ТЕРРА, 1999. – С. 304.

⁴ На той момент у радянському полоні перебували: командир 4-ї альпійської піхотної дивізії «Куенеусе» генерал-лейтенант Баттісті Еміліо Сільвіс; командир 156-ї піхотної дивізії «Віченца» генерал-майор Пасколіні Етельвольдо Августо і командир 3-ї альпійської дивізії «Юлія» генерал-майор Рікканьйо Умберто Александро (Див.: Военнопленные в СССР. 1939–1956. – С. 267).

і 15 хворих, перебували в різних таборах і, за винятком хворих, могли бути доставлені до пунктів передачі органам репатріації в Одесу протягом червня. Згідно з тим же розпорядженням, вважалося, що 17 італійських військовополонених підлягають притягненню до відповідальності як учасники знущань над мирним населенням, із них: генералів – 1, офіцерів – 4, рядових і унтер-офіцерів – 12 ¹.

ІТАЛІЙСЬКІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ В УКРАЇНІ

Віднайти сліди італійських бранців у радянських таборах для військовополонених на території України виявилось завданням не з простих. Причому пошук ускладнювався як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами.

Найголовнішою обставиною стала та, що на час створення радянських таборів для військовополонених на території Лівобережної України (вересень–листопад 1943 р.) італійських військ на Східному фронті вже не було. Відомо, що за наказом Муссоліні у лютому 1943 р. залишки розгромленої на Дону 8-ї італійської армії відвели з фронту до Гомеля. Через місяць італійський диктатор прийняв рішення повернути всі італійські частини на батьківщину, і в травні того ж року вони залишили Південно-Східну Білорусь ².

Відтоді єдиним транзитним пунктом на шляху повернення італійців додому залишався український Львів, куди в останні дні травня 1943 р. передислокували частини тилового забезпечення 8-ї італійської армії – так звану Тилову команду Сходу («*Commando retrovie dell'Est*»). До складу цього ар'єргарду входили армійський штаб тилу й відповідна обслуга, що складалася з підрозділів транспортної служби, розквартирування, відділення військової пошти, військового шпиталю, батальйону зв'язку й підрозділу королівських

¹ ГА РФ. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Д. 142. – Л. 294–294 об.

² Сафронов В. Г. Итальянские войска на советско-германском фронте, 1941–1943 / В. Г. Сафронов; отв. ред. Г. А. Куманев; АН СССР. – М.: Наука, 1990. – 238 [2] с.

карабінерів. Вони мали збирати й відправляти на батьківщину розрізнені підрозділи та окремих вояків розбитої на Східному фронті армії¹.

Цілком логічним буде припустити, що з лютого 1943 р. до осені 1944-го нових надходжень військовополонених італійців до радянських таборів просто не могло бути: на фронті ці частини були відсутні. Натомість із вересня 1943-го інтерновані у львівському таборі італійці стали об'єктом терору і репресій з боку свого колишнього союзника.

8 вересня 1943 р. стало відомо про капітуляцію Італії перед англо-американськими військами, а новостворений італійський уряд маршала П'єтро Бадольо оголосив про вихід країни з війни і розрив із Німеччиною. Того ж дня особовий склад усіх італійських військових підрозділів, що перебували на окупованих територіях, зокрема й в Україні, був роззброєний, а вояки інтерновані у таборах для військовополонених. Обеззброєним і заарештованим італійським військовим учорашні союзники запропонували нехитрий вибір: продовжувати воювати на боці Німеччини й отримати таку жадану свободу або відмовитись і бути розстріляними чи інтернованими до концтабору.

15 вересня 1943 р. командування тилкових підрозділів колишньої 8-ї італійської армії, що дислокувалися у Львові, отримало ультимативну пропозицію: упродовж двох днів визначитися з підтримкою курсу Муссоліні на продовження війни². Як нам сьогодні відомо, доля більшості італійських військових львівського гарнізону склалася трагічно – за відмову продовжувати службу на боці Німеччини їх розстріляли нацисти. Розстріли здійснювалися на підставі директивних

---

¹ Піняжко Т. Львівська цитадель / Т. Піняжко. – Львів: Кварт, 2008. – С. 76–77.

² З огляду на загрозу поразки від англо-американських військ Муссоліні був відставлений від влади королем Італії Віктором Еммануїлом III і заарештований 25 липня 1943 р., але спецзагін німців звільнив його з в'язниці і доставив до Відня. Після зустрічі з Гітлером Муссоліні знов повертається до Італії, де на території, окупованій німецькими військами, 23 вересня засновує маріонеткову державу під назвою «Італійська соціальна республіка», яка проіснувала до 29 квітня 1945 р.

вказівок головного командування вермахту від 30 вересня 1943 р. За відмову італійців співпрацювати з нацистами документ передбачав інтернування для рядових і молодших командирів і розстріл у позасудовому порядку – для офіцерів і генералів. Директивні вказівки містили посилання на відповідні інструкції Адольфа Гітлера¹.

Місцем ув'язнення й масового знищення інтернованих італійських військових став концтабір для військовополонених, влаштований нацистами у львівській фортеці, більше відомій мешканцям міста як «Цитадель» (шталаг № 328). Восени 1943 р. гітлерівці перетворили цей табір на один із багатьох осередків концентрації заарештованих та інтернованих італійських офіцерів, куди їх доправляли з підконтрольних Німеччині територій. Львівський історик Тарас Піняжко, посилаючись на протоколи й висновки Надзвичайної державної комісії від серпня 1944 р., стверджує, що восени 1943 р. власне на території львівської Цитаделі, в передмісті Погулянка, у Лисиницькому лісі, а також під селом Малі Кривчиці нацисти розстріляли понад 2000 італійських військових. Абсолютна більшість жертв – рядові солдати й молодші командири, а також 45 офіцерів і 5 генералів².

Сорок три роки потому ця історія отримала своє продовження. У лютому 1987-го Міністерство оборони Італії створило спеціальну комісію для розслідування фактів масових розстрілів італійських військовослужбовців, інтернованих нацистами у львівському шталазі № 328. Результатом роботи комісії стало підписання двох «політкоректних» документів, зміст яких зводився до констатації неможливості встановлення факту масових розстрілів військовослужбовців через відсутність достовірних документальних матеріалів, що підтверджували б скоєння нацистами цього злочину³.

¹ Шульмейстер Ю. А. Италия, где твои сыновья? / Ю. А. Шульмейстер. – Львов: Каменяр, 1987. – С. 38.

² Піняжко Т. Вказ. праця. – С. 87.

³ Ильинский М. М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини / М. М. Ильинский. – М.: Вече, 2000. – С. 385.

Проте існують інші документи. Це свідчення очевидців – місцевих мешканців і тих італійських військових, яким доля подарувала життя після війни. Саме їх наводить у своїй книжці «Львівська цитадель» історик Тарас Піняжко.

«Свідком тих розстрілів на Цитаделі була Марія Василівна Хомко, яка восени 1943 р. працювала куховаркою у їдальні для німецьких поштових службовців. "[...] Добре пам'ятаю, що то була п'ятниця, пісний день, і роботи було менше. Несподівано з'явилися гестапівці, які наказали мені й іншим підсобним робітникам негайно йти до Цитаделі в італійські казарми. Там я побачила вишикуваних шеренгою беззбройних італійських офіцерів. Гітлерівський офіцер забрав у них документи й уважно перевіряв. Сімейні фотокартки, що випадали з документів, німці рвали і кидали на купу. Потім запропонував покласти на стіл гроші, годинники, зняти з шиї золоті ланцюжки з хрестиками і медальйонами. Наказав окремо скласти взуття. Деякі італійські офіцери намагались протистояти, але їх оточили озброєні гітлерівці в касках. Далі німці стали представляти пістолети до шиї італійців і холоднокрівно вбивали кожного пострілом у голову. Пам'ятаю, що одного куля не вразила на смерть. Тоді німець взяв його за руку і повів худись у бік. Кат пояснив, що двічі стріляти не можна, тому італійцю зроблять спеціальний укол. В іншому місці фортеці гітлерівці розстрілювали італійських солдатів. Потім німці наказали підсобним робітникам зібрати взуття вбитих і перевірити, чи на їх шиях не залишилися медальйони. Відтак усі трупи повантажили на машини й вивезли з фортеці. Мені ж було наказано змивати з підлоги кров італійців [...]"

Колишній в'язень Цитаделі, італієць генерал Філіпо Бонфанто заявляв: "[...] Я впевнений, що нацисти розстріляли під Львовом багатьох наших солдатів [...]". Інший колишній в'язень [...], венеціанець Вітторіо Момессо, потрапив сюди вже після масових розстрілів італійських солдатів, які входили до складу гарнізону. Він розповів про те, як *"[...] серед зимового холоду почув про дві тисячі*

*вбитих італійців. Я не бачив, щоб кого-небудь убивали, – згадував він, – але місцеві жінки розповідали про тих загинув-
лих італійців. Тільки після війни я подумав, що, очевидно,
і ми також були засуджені до страти [...]»¹.*

Цілком можливо, що певна кількість уцілілих італійських військових після заволодіння Червоною армією Україною потрапила до таборів для військовополонених, організованих НКВС СРСР на її території. Саме до такого висновку схиляє нас аналіз матеріалів про поховання іноземних військовополонених, що зберігаються у фондах київського Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Зокрема, в цвинтарній книзі спеціального шпиталю для військовополонених № 5919 (сел. Юрківка Оріховського району Запорізької обл.) знаходимо 89 прізвищ італійських військовополонених, які з листопада 1944-го по грудень 1945 р. лікувалися й померли в цьому шпиталі². Оскільки згаданий шпиталь був виділений НКВС СРСР саме для лікування бранців стаціонарного табору № 100 (м. Запоріжжя), то неважко зрозуміти, що померлі італійці належали до контингенту цього табору. Ті ж архівні дані свідчать, що наприкінці 1944-го – на початку 1945 р. італійців утримували в 3-му й 6-му відділеннях запорізького табору. У записах цвинтарної книги першого з них з грудня 1944-го по лютий 1945 р. зафіксовано факти смерті й поховання чотирьох бранців³. У 6-му ж відділенні, в'язні якого працювали на відбудові цехів металургійного заводу «Запоріжсталь», у лютому–березні 1945 р. померло троє італійців⁴.

Порівняно велика група військовополонених-італійців утримувалася й лікувалася на Волині, у спеціальному шпиталі № 5953 (м. Новоград-Волинський Житомирської обл.).

¹ Піняжко Т. Вказ. праця. – С. 77, 80–82.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 5242. – Оп. 2. – Спр. 51. – Арк. 3–8.

³ Там само. – Спр. 56. – Арк. 44, 49, 51.

⁴ Там само. – Арк. 87–88, 90.

Зокрема, у книзі обліку померлих і похованих військовополонених цього шпиталю ми виявили прізвища дев'ятнадцяти італійських військовослужбовців, які померли тут від липня 1945-го до березня 1946 р.¹

З інших джерел відомо, що у 1944–1945 рр. різні за чисельністю, переважно незначні, контингенти італійських військовополонених утримувалися в стаціонарних таборах у містах Станіслав (№ 304), Одеса (№ 159) та Рені Ізмаїльської обл. (№ 38). Смертність в останньому таборі була особливо великою. У серпні–вересні 1944 р. тут розповсюдилась епідемія тифу, що й стало причиною його закриття². Лише за офіційними даними НКВС СРСР, до березня 1945 р. у Ренях померло 429 італійських бранців³.

Під пильним «ОКОМ» СПЕЦСЛУЖБ

На початку 1946 р. частину військовополонених італійців, яких радянські спецслужби підозрювали в участі у військових злочинах, було вирішено перевезти до київського стаціонарного табору МВС СРСР для військовополонених № 62, де й провести ретельне слідство. Відомо, що вже в середині квітня 1946 р. у цій режимній установі опинилися 30 італійських бранців. Серед архівних документів оперативного відділу Управління у справах військовополонених та інтернованих (УГПВІ) МВС Української РСР ми виявили список таких осіб. Серед них: 6 солдатів, 7 молодших командирів (у званні від сержанта до капрала) та 15 офіцерів (від лейтенанта до майора)⁴. Зосереджуючи італійських бранців у Києві, керівництво МВС СРСР, вочевидь, прагнуло

¹ Там само. – Спр. 46. – Арк. 2–7.

² *Юнгмайстер А. В.* Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области. 1944–1951 гг. (Взгляд изнутри) / А. В. Юнгмайстер. – Одесса: Астропринт, 2007. – С. 82.

³ *Джусті М. Т.* Итальянские военнопленные в СССР, 1941–1954 / Мария Тереза Джусті; под ред. М. Талалая; пер. М. Талалая. – СПб.: Алетейя, 2010. – С. 234.

⁴ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 1.

активізувати серед них агентурне стеження, оперативну роботу й слідство, аби отримати хоч якісь серйозні підстави для затримання людей від репатріації.

24 квітня 1946 р. керівництво МВС СРСР розіслало на місця директиву № 102 «Про вивезення з таборів МВС військовополонених ненімецької національності»¹. Виконуючи її, оперативні служби таборів і спецшпиталів для військовополонених затримали від репатріації сотні італійських бранців, яких продовжували утримувати в таборах, незважаючи на протести й наполегливі вимоги італійської громадськості. Аби отримати вагомі аргументи на користь затримання від репатріації цих осіб, а також вивчити питання щодо доцільності їх подальшого утримання в таборах, заступник МВС СРСР 22 травня 1946 р. черговою директивою вимагав від своїх підлеглих на місцях *«негайно зібрати на італійців усі можливі компрометуючі матеріали»* (курсив наш. – Авт.)².

Як свідчить листування, яке ми виявили в архівному фонді Галузевого державного архіву МВС України, упродовж квітня–вересня 1946 р. десятки італійських бранців із стаціонарних таборів для військовополонених № 27 (м. Красногорськ Московської обл.), № 29 (м. Пахта Аральськ Казахської РСР), № 59 (сел. Уварівка Московської обл.), № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) та № 199 (м. Новосибірськ, РРФСР) були зведені до двох уже відомих нам таборів для військовополонених на території України – в Києві та Одесі.

Одеський стаціонарний табір МВС СРСР № 159, за домовленістю між керівництвом цього відомства та Управлінням уповноваженого з репатріації Ради Міністрів СРСР, був визначений як базовий транзитний перевалочний пункт

¹ Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941–1955 гг. – Т. 24 (13-2). – С. 311–312.

² Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. – С. 813–814.

південно-західного напрямку репатріації іноземців – підданих Румунії, Болгарії, Греції, Італії, Югославії та інших держав регіону, чиї громадяни в роки війни опинилися в СРСР у статусі військовополонених або інтернованих осіб.

Причина ж, з якої італійські бранці опинилися у Києві, є не такою очевидною. Під час масштабної передислокації частини контингенту італійських військовополонених із віддалених таборів до кордону не обійшлося без певних, за словами радянських спецслужб, «помилоч» і «ексцесів». Інколи до списків на репатріацію потрапляли особи, щодо яких у спецслужб були «інші плани» або яких підозрювали у скоєнні військових злочинів на окупованій території СРСР. Нерідко відправлені по етапу бранці намагалися нелегально вивезти на батьківщину листи чи інші письмові послання своїх товаришів, які ще залишалися в полоні, що розглядалося як злочин.

4 травня 1946 р. із Москви до Одеси на ім'я начальника місцевого УМВС, генерал-майора С. Шемени надійшла телеграма. У документі повідомлялося, що відправлений до Одеси з табору № 29 (м. Пахта Аральськ Казахської РСР) капітан Гвідо Музітеллі «[...] є учасником звірств [...]», а тому заступник начальника оперативно-чекістського відділу ГУПВІ МВС СРСР генерал-майор І. Павлов просив своїх одеських підлеглих негайно заарештувати італійського офіцера й забезпечити його охорону¹.

17 червня 1946 р. в УМВС по Одеській області отримали ще одну термінову телефограму. Начальник оперативно-чекістського відділу ГУПВІ МВС СРСР, генерал-лейтенант А. Кобулов попереджував С. Шемену, що під час відправки з табору № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) до Одеси групи потенційних репатріантів-італійців їхні товариші доручили старшому лейтенанту Іво Еметту та лейтенанту Джузеппе Конджаніо нелегально передати на батьківщину лист, адресований одному з колишніх членів італійського парламенту. Відповідно, керівника одеського УМВС просили

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 2.

ретельно обшукати обох бранців і підозріле листування вилучити¹.

Історія з листом отримала цілком прогнозоване продовження. 19 червня 1946 р. щойно прибулі до Одеси італійські офіцери були обшукані, а всі «[...] підозрілі документи, зокрема й щоденники, написані під виглядом словника, вилучені [...]»². Як видно з архівних матеріалів службового листування, працівників спецслужб Південної Пальміри цікавили два питання: куди надіслати вилучене та чи відправляти обох невдах-листонош на батьківщину?³ Через тиждень, у черговій телеграмі до Одеси, генерал-лейтенант А. Кобулов пропонував військовополонених італійських офіцерів І. Еметта та Д. Конджанію «[...] до особливого розпорядження затримати в Одесі, а вилучені у них документи терміново направити до МВС Марійської АРСР [...]»⁴. Коли про факт вилучення у військовополонених італійців листів і щоденників стало відомо особисто міністру внутрішніх справ СРСР С. Круглову, той дав вказівку всі матеріали терміново переслати до Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР. 27 червня 1946 р. А. Кобулов, схвильований своєю непередбачливістю щодо рішень начальства, терміново телеграфує С. Шемені: «[...] Вилучені у військовополонених італійців Еметта і Конджанію листи і щоденники, на зміну раніше зроблених нами вказівок, прошу терміново направити до Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР [...]»⁵. Того ж дня керівник УМВС в Одеській області виконав це розпорядження⁵. Про факт передачі листа табірна адміністрація Суслонгера дізналася від агентури. Хоч зміст дописів і щоденників, про які йшлося у телеграфно-телефонному листуванні радянських органів військового полону, і залишився невідомим, маємо підстави

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 4.

² Там само. – Арк. 6.

³ Там само. – Арк. 7.

⁴ Там само. – Арк. 9.

⁵ Там само. – Арк. 8.

вважати, що в дописі (чи кількох листах) порушувалася актуальна для всіх італійських бранців проблема – затягування радянською стороною остаточного повернення на батьківщину військовополонених – уродженців і мешканців Апеннінського півострова. Що ж до щоденників, то влада просто-таки не могла допустити проникнення за кордон жодної інформації про реальність становища в радянських таборах для військовополонених.

Поки тривала описана чиновницька «еквілібристика» в історії з «контрабандним листуванням», до Одеси рейсовими потягами потроху звозили італійських військовополонених. Бранці були вже в дорозі, коли в Оперативному управлінні ГУПВІ МВС СРСР у Москві зрозуміли, що серед потенційних репатріантів є особи, відпускати яких на батьківщину спецслужби жодного наміру не мали. 20 червня 1946 р. за підписом того ж А. Кобулова до Одеси надійшло лаконічне розпорядження: «Прошу затримати відправку до Італії етапованих 10 червня 1946 р. із Казахстану в табір № 159 військовополонених італійців – учасників звірств [...] Про виконання прошу повідомити»¹. Більшу частину документа становив перелік прізвищ осіб, котрих було вирішено затримати від репатріації². Доповідаючи в Москву про затримання прибулих, С. Шемена скаржився на відсутність в Одесі перекладачів італійської мови і просив повідомити, чи часом не в їхньому таборі проводитиметься слідство³.

Окремим італійським бранцям не вистачило зовсім трішки, аби пройти фільтраційне «сито» таборів і опинитися в зоні недосяжності радянських органів військового полону.

¹ Там само. – Арк. 5.

² Згідно з розпорядженням № 8/ОУ/4569 від 20 червня 1946 р. заступника начальника ГУПВІ МВС СРСР і начальника ОУ ГУПВІ МВС СРСР генерал-лейтенанта А. Кобулова, затриманню від репатріації підлягали: рядові Едуардо Делла-Боска, Джованні Пасафіуме, Джакомо Сардіско, Людовіго Сколетті та Антоніо Сантанієло; старший сержант Спартак Спольвероні; капрала Джіно Каневарі та Джованні Оселло; старші капрала Феліче Боєлло та Леліо Дзокай (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 5).

³ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 10.

Так, 9 червня 1946 р. під час зупинки у Вінниці спецешелонів з репатріантами-військовополоненими, що вже прямували з Одеси до табору репатріантів-транзитників № 304 (зал. ст. Сігет, Румунія), з потягів зняли двох італійців. Чезаре Шелленбрінд і Гуеріно Баккі були затримані від репатріації та ув'язнені в карцері тамтешнього стаціонарного табору для військовополонених № 253 ¹. Очікуючи вказівок із Києва і Москви, вінницьке табірне начальство, порушуючи всі можливі відомчі інструкції, майже три місяці тримало в умовах суворого режиму двох розчарованих і пригнічених бранців. Начальник УМВС по Вінницькій області полковник І. Гребченко двічі (12 липня та 1 серпня 1946 р.) звертався до свого республіканського і союзного керівництва з проханням прояснити ситуацію щодо доцільності утримання обох італійців у табірному карцері, а також просив направити до Вінниці перекладача італійської мови й агентурно-слідчі матеріали на затриманих осіб ². Насправді причина такої тяганини з вирішенням долі Ч. Шелленбрінда (у документах – Скелембрита) і Г. Баккі була банально простою: у керівництві ГУПВІ МВС СРСР до кінця серпня 1946 р. не могли прийняти остаточне рішення щодо місця концентрації затриманих від репатріації військовополонених італійців. Лише в останні дні літа 1946 р. за розпорядженням із Москви обох затриманих перевезли до Києва ³. Забігаючи наперед, зазначимо, що обидва бранці побачили свою батьківщину лише у липні 1950 р. ⁴

28 серпня 1946 р. міністр внутрішніх справ СРСР генерал-полковник С. Круглов підписав розпорядження, згідно з яким звинувачених у вчиненні військових злочинів і затриманих від репатріації італійських бранців мали зібрати у київському стаціонарному таборі для військовополонених № 62, де була спеціально організована слідча група, від якої вимага-

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 13.

² Там само. – Арк. 14.

³ Там само. – Арк. 15.

⁴ Джусті М. Т. Указ. соч. – С. 193.

лося вести «справи» на цих осіб¹. Таким чином, режимна установа столиці України, котра і до цього була місцем реалізації різних «пілотних проектів» у системі роботи з військовополоненими, тепер перетворювалася на справжній центр оперативної й агентурно-слідчої роботи.

Поспішаючи виконати наказ Москви, заступник міністра внутрішніх справ УРСР комісар міліції 3-го рангу І. Лобуренко надсилає керівнику УМВС по Київській області полковнику К. Руденку і начальнику Управління табору МВС СРСР для військовополонених № 62 полковнику І. Колосуніну офіційного листа. Окрім інформування своїх підлеглих про рішення союзного керівництва сконцентрувати військовополонених італійців у Києві, заступник керівника МВС УРСР просив розмістити цих осіб у табірному відділенні № 4 (сел. Сирець), забезпечивши для них умови утримання, що унеможливлювали б утечу². 31 серпня 1946 р. з Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР до Києва надіслали агентурно-слідчі матеріали, облікові справи і справи-формуляри тринадцятих італійських військовополонених³, котрі на той момент уже перебували в таборі № 62 або ж були на шляху до нього⁴.

Для подальшої слідчої та агентурної розробки десятих затриманих від репатріації італійських бранців 9 вересня 1946 р. етапували із стаціонарного табору № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) до Києва⁵. Серед військовополонених,

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 15.

² Там само.

³ Серед надісланих 31 серпня 1946 р. з ОУ ГУПВІ МВС СРСР компрометуючих матеріалів були облікові справи та справи-формуляри на військовополонених: Джіно Каневарі, Джакомо Сардіско, Джованні Оселло, Антоніо Сантанієло, Леліо Дзока, Людовіго Сколетті, Спартак Спольвероні, Феліче Боєлло, Джованні Пасафіуме, Едуардо Делла-Боску, Чезаре Скелембріта (Шелленбрінда) і Гвідо Музітеллі (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 17).

⁴ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 17.

⁵ Серед надісланих 11 вересня 1946 р. із МВС Марійської АРСР компрометуючих матеріалів були справи-формуляри на військовополонених: Джузеппе Дзіджотті, Ніколя Руссо, Альберто Масса, Джованні Бреві, Джузеппе Йолі, Італо Станіно, Франко Маньяні, Сальваторе Пеннісі, Енріко Реджинато та Антоніо Мотолло (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 18).

яких доправили до столиці Української РСР, був і внутрішній табірний агент на псевдо Франц. Кілька днів потому, 11 вересня 1946 р., із МВС Марійської АРСР (м. Йошкар-Ола) до МВС Української РСР було надіслано матеріали агентурної розробки «Підпільники», а також справи-формуляри на десятих етапованих напередодні осіб ¹. Тоді ж – у вересні 1946 р. – до Києва з табору № 27 (м. Красногорськ Московської обл.) для ведення слідства доправили ще одного підозрюваного у скоєнні військових злочинів на території СРСР – італійського військовополоненого, капітана Йовіно Данте ².

Станом на 18 вересня 1946 р. у 4-му табірному відділенні 62-го табору утримувалося 12 італійських військовополонених, 10 із яких потрапили до Києва з Марійської АРСР, а двоє – з табору у Вінниці ³. Ще 17 італійських бранців на початку вересня 1946 р. були перевезені до Києва з одеського табору № 159 ⁴. За офіційними даними УПВІ МВС Української РСР, на 1 жовтня 1946 р. у київському стаціонарному таборі № 62 перебувало 30 затриманих від репатріації італійських військовополонених. Виконуючи вказівку керівництва МВС СРСР, для оперативно-слідчої розробки цього контингенту в таборі створили спеціальну слідчу групу в складі двох оперативників і перекладача. Останнього відрядили до Києва за вказівкою Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР із стаціонарного табору № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) ⁵.

Як видно з доповідних записок МВС Української РСР «Про слідчу роботу по італійцях», що надсилалися до Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР упродовж жовтня 1946 р., агентурне стеження за бранцями в таборі № 62 фактично не проводилося, а основними методами отриман-

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 18.

² Там само. – Арк. 16.

³ Там само. – Арк. 20.

⁴ Там само. – Арк. 24.

⁵ Там само. – Арк. 28.

ня компрометуючих матеріалів на своїх «підопічних» слідчі обрали допити військовополонених й аналіз уже відомих, отриманих раніше агентурним чи слідчим шляхом фактів. Вивчення звітної документації оперативних органів УПВІ МВС Української РСР дало змогу з'ясувати причину такої «недооцінки» значення агентурного стеження серед італійських бранців. Річ у тому, що єдиний діючий агент, котрого з групою бранців направили до київського табору етапом з Марійської АРСР, діставшись режимної установи, був розконспірований і викритий земляками-військовополоненими. Отож ідея його подальшого використання втрачала сенс, і від «послуг» агента табірні оперативники відмовилися. Побоюючись помсти з боку земляків після репатріації, горе-агент двічі (на початку 1947 р. та в серпні 1948 р.) писав звернення з проханням дозволити йому залишитися в СРСР і прийняти радянське громадянство¹.

Серед бранців, які особливо цікавили табірних оперативників, у документах найчастіше згадуються: Енріко Реджина-то, Спартак Спольвероні, Антоніо Сантанієло, Джованні Бреві, Джузеппе Йолі, Гвідо Музітеллі, Данте Йовіно, Сальваторе Пеннісі та ін.

Беззаперечним моральним авторитетом серед табірних земляцтва італійців був римо-католицький священник, військовий капелан дивізії альпійських стрільців «Юлія», прем'єр-лейтенант Джованні Бреві. До радянського полону він потрапив 21 січня 1943 р. у районі м. Россош Воронезької області. Згодом утримувався в стаціонарному таборі № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР), а у вересні 1946 р. разом із групою бранців був етапований до Києва. Перша бесіда зі слідчим у таборі № 62 виявила глибокий розум, мудрість, високий моральний дух і незламність гуманістичних переконань цієї людини. Для нього, як і для його товаришів, не була таємницею справжня мета кількарічних поневірянь частини своїх співвітчизників у радянському полоні.

¹ Там само. – Арк. 83–84, 279.

«[...] Ви намагаєтесь, – заявляв Д. Бреві слідчому, – усіма засобами знайти фантастичні виправдання, аби тримати нас тут як військовополонених, і приписуєте нам різні звинувачення. Я не продам власну совість священика та італійського офіцера за 600 грамів хліба. Наші рідні, через рідних і друзів раніше репатрійованих, мають точні відомості про нас і про наші страждання [...]»¹. Така безкомпромісна позиція глибоко віруючої людини, офіцера і патріота стала основним чинником, що визначив ставлення табірної адміністрації до Д. Бреві. У документах оперативної розробки табірних спецслужб його характеризували як «[...] не лише духовну особу, а й фанатика, здатного проводити активну профашистську роботу [...]»². Добре усвідомлюючи справжню популярність, авторитет і вплив військового капелана серед італійських бранців, табірне начальство поспішило ізолювати падре Джованні від решти його співвітчизників і перевело його до іншого табірної відділення³.

Неабияку оперативну зацікавленість радянські спецслужби виявили й до іншого італійця – уродженця м. Тревізо (Північна Італія), 1913 року народження, фахового лікаря-хірурга, лейтенанта італійської армії Енріко Реджинато. Він прибув до Києва в складі вже відомого нам суслонгеського етапу у вересні 1946 р. На Східному ж фронті, в районі Донбасу (м. Єнакієво Сталінської обл.), Реджинато опинився у середині березня 1942 р. як військовий лікар 2-ї роти лижного батальйону «Монте Червіно». Учасні у бойових діях він так і не взяв, оскільки 26 квітня 1942 р., під час переходу на передову, був захоплений як «язик» фронтовою розвідкою Червоної армії. Далі бранець опиняється спочатку в стаціонарному таборі для військовополонених № 74 (м. Оранськ Горьківської обл., РРФСР), а у вересні 1944 р. – у таборі № 160 (м. Суздаль Володимирської обл., РРФСР). У таборі Реджинато як офіцер, фахівець і освічена людина одразу ж

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 29.

² Там само. – Арк. 28.

³ Там само. – Арк. 30.

потрапляє під пильне «око» спецслужби. Враховуючи пацифістський характер професії Енріко, його навіть намагаються вербувати як потенційного розвідника. Про рівень професійності виконавців цієї процедури можемо судити з фрагмента тексту зобов'язання, що його підписав Реджинато: «[...] у межах можливості сприяти справі миру проти гітлерівського імперіалізму [...]». Але від настійливої пропозиції оперативників погодитися співпрацювати з радянською розвідкою бранець відмовився. Зрештою радянські розвідники втратили до непоступливого італійця будь-який інтерес, і його переводять до віддаленого табору № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР), де утримувався чималий контингент військовополонених – колишніх солдатів і офіцерів експедиційного корпусу та 8-ї італійської армії. У суслонгерському таборі Реджинато зближується з офіцерами-співвітчизниками та принаймні двічі бере участь у стихійних голодуваннях, до яких удавалися італійці на знак протесту проти їхнього затримання від репатріації. Зазначимо, що радянські спецслужби жодних компрометуючих матеріалів на Реджинато, окрім згаданої участі змученого роками полону, розчарованого і розпачливого бранця в голодуваннях протесту, не отримали¹.

У складі групи італійських бранців з табору № 29 (м. Пахта Аральськ Казахської РСР) до Києва потрапив і старший сержант Спартак Спольвероні, 1910 року народження, уроженець селища Капрая поблизу м. Ліворно, робітник з неповною середньою освітою. На радянсько-німецький фронт у район Харкова він прибув 25 липня 1942 р. у складі 38-го протитанкового артилерійського дивізіону 8-ї італійської армії. Звідти його військова частина перебралася до Сталіно, а згодом на передову – в район селища Нова Калитва Воронежської області. Саме тут 18 грудня 1942 р. старший сержант Спольвероні й потрапив у полон. Вже в таборі на основі неперевірених агентурних даних його звинуватили у вбивствах

¹ Там само. – Арк. 28–28 зв.

цивільних радянських громадян і військовополонених. Причому абсурдність звинувачень за окремими епізодами так званих звірств просто вражала. Наприклад, частина, в якій проходив службу Спольвероні, ніколи не дислокувалася і навіть не перебувала транзитом у Дніпропетровську. Проте це не завадило оперативникам табору № 29 на початку 1945 р. сфабрикувати епізод про вбивство цивільної громадянки, яке Спольвероні нібито вчинив у Дніпропетровську, закопавши її живцем у землю. Інше звинувачення стосувалося участі італійського сержанта в розстрілі 12 радянських військовополонених з табору в Новій Калитві. Цей «злочинний епізод» безуспішно намагалися довести вже працівники оперативного відділу стаціонарного табору № 62 у Києві: «[...] Перевірити факт розстрілу 12 радянських військовополонених [...] шляхом отримання документів від місцевих органів [влади] або ж допитом свідків із числа радянських громадян немає можливості. [...] Свідків, яким Спольвероні нібито розповідав про розстріл, серед військовополонених немає [...]»¹

Зовсім сумна своєю абсурдністю історія постає перед нами після ознайомлення з матеріалами оперативної розробки на військовополоненого Антоніо Сантанієло. Двадцятирічний юнак, рядовий італійської армії, він проходив службу в тиллових частинах у Чорногорії, де 4 грудня 1943 р. потрапив до німецького полону і кілька місяців перебував в ув'язненні в таборах у Новому Базарі та Нісі. У лютому 1944 р. разом з групою італійських бранців Антоніо етапували на окуповану територію СРСР у район Мінська, де утримували в одному з таборів разом із радянськими військовополоненими. З початком наступу Червоної армії у Білорусі в червні 1944 р. (пізніше відомого як «Операція Багратіон») бранці табору, а серед них і Сантанієло, були евакуйовані у напрямку Вільно. На підході до столиці Литви італійців і решту бранців, серед яких більшість становили радянські вій-

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 29.

ськовополонені (усього 600 осіб), перехопили наступаючі війська Червоної армії. Так, молодий італієць удруге потрапляє в полон – цього разу вже радянський. Оперативники табору для військовополонених № 29 (м. Пахта Аральськ Казахської РСР), де утримувався А. Сантаніело, скористалися неперевіреними агентурними даними та звично нависли на необстріляного італійського юнака ярлик злочинця, який «[...] разом із німецькими солдатами займався пограбуванням і розстрілами радянських людей [...]». На цій підставі Антоніо затримали від репатріації, і, зрештою, він опинився в Києві. Узявшись за цю справу, працівники оперативного відділу табору № 62 звернули увагу на просто-таки разюче протиріччя між зібраним їхніми колегами з м. Пахта Аральськ агентурним компроматом й очевидними фактами. Скажімо, 19 липня 1945 р. агент на псевдо «Таволо» повідомляв, що Сантаніело особисто нібито розповідав, як він 7 червня 1943 р. разом із німецькими солдатами грабував і вбивав місцеве населення Мінська. Тоді табірні оперативники не звернули або ж, скоріше, не захотіли звернути увагу на незаперечний і неодноразово задокументований факт, що фігурант цієї справи в день, про який ідеться в агентурному повідомленні, вже був полонений червоноармійцями за сотні кілометрів від Мінська – під Вільно. Як наслідок, версія компрометації А. Сантаніело повністю розсипалася¹.

Не інакше як «активного фашиста», котрий, перебуваючи у таборі № 171, «двічі брав участь в організованому голодуванні», радянські оперативні органи розглядали капітана, колишнього командира однієї з рот піхотної дивізії «Сфорцеска» Джузеппе Йолі. Він народився 1913 р. у містечку Дівіньяно на півночі італійського П'ємонту, здобув вищу освіту, а в 1935 р., як і мільйони співвітчизників, став членом Національної фашистської партії. Опинившись у радянському полоні, Йолі завдавав особливого клопоту табірній адміністрації та оперативникам своєю активною і безкомпромісною

¹ Там само. – Арк. 29 зв.

позицією захисника прав військовополонених. Як не силкувалися слідчі, але знайти вагоміших підстав для засудження капітана Йолі, ніж його офіцерське звання і членство у партії Муссоліні, так і не змогли ¹.

Відверто кажучи, успіхи оперативних працівників табору МВС СРСР для військовополонених № 62 «у викритті військових злочинців із числа затриманих від репатріації італійських бранців» не вражали. За період із вересня 1946 р. по серпень 1947-го до Москви надійшло лише два спецповідомлення про результати оперативно-слідчої розробки цього контингенту (від 7 і 19 жовтня 1946 р.), а жоден військовополонений так і не постав перед судом військового трибуналу. Втопившись очікувати конкретних результатів із Києва, заступник начальника оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР комісар міліції 2-го рангу А. Антонов 14 серпня 1948 р. адресує міністру внутрішніх справ Української РСР генерал-лейтенанту Т. Строкачу лист досить різкого змісту: «[...] Прошу звернути Вашу увагу на недопустиму недисциплінованість апарату УПВІ у виконанні завдання МВС СРСР по цій справі і дати вказівку терміново закінчити слідство по всій групі італійців – учасників звірств і докладними спецповідомленнями по кожному учаснику звірств інформувати Оперативне управління ГУПВІ МВС СРСР про результати слідства [...]» ².

Окремі здобуті табірними оперативниками факти «злочинної діяльності» італійців лише з натяжкою можна було назвати компроматом. Проте слідчим, які мали цілком конкретне завдання відправити за колючий дріт виправнотрудових таборів максимально можливу кількість військовополонених, цього було більше ніж достатньо. Одним із небагатьох «перспективних кандидатів» на засудження як «військовий злочинець» був колишній начальник продовольчої частини однієї з артилерійських груп 8-ї італійської армії капітан Гвідо Музітеллі. В силу службового становища

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 30.

² Там само. – Арк. 164.

офіцер мав дбати про забезпечення своєї військової частини продовольством, а також, як комендант зони італійських військ, ніс відповідальність за будівництво фронтових оборонних споруд. Відповідно, звинуватити Музітеллі у грабунках і арештах цивільного населення, а також у насильному вигнанні людей на оборонні роботи в місцях дислокації підрозділу було для слідчих справою часу ¹.

В організації масових обшуків, арештів, пограбуванні й стратах цивільного населення слідчі органи звинувачували ще двох італійських офіцерів – колишніх начальників секцій карабінерів (польової жандармерії) дивізії альпійських стрільців «Кунесенсе», капітана Данте Йовіно і прем'єр-лейтенанта Сальваторе Пеннісі. Цього разу факти «злочинів» були формально належно задокументовані відповідними актами місцевих органів влади та свідченнями очевидців.

«[...] Допитані як свідки радянські громадяни, мешканці м. Россош – Груздева В. А., Приходько К. І., Заболожський К. І. та інші, – читаємо в довідці оперативного відділу табору МВС СРСР № 62 від 7 липня 1947 р., – на допиті показали, що 15 січня 1943 р. у дворі в'язниці м. Россош, за наказом Йовіно та начальника [італійської] зони полковника Марконі, було розстріляно 28 радянських громадян, зокрема хлопчик 12 років. Починаючи з вересня 1942 р. по 16 січня 1943 р. за його наказами проводилися масові обшуки й арешти мирного населення, що супроводжувалися грабунком майна. У жовтні 1942 р. за його розпорядженням у м. Россош було повішено громадянку Ковальову В. П. Йовіно, будучи начальником 413-ї секції загону карабінерів, а згодом начальником жандармського управління альпійського корпусу, займався розвідувальною роботою і насадженням агентури серед радянських громадян [...]» ².

Інший фігурант порушеної слідчими органами ГУПВІ МВС СРСР кримінальної справи, старший лейтенант Сальваторе Пеннісі, потрапив у радянський полон 23 січня 1943 р.

¹ Там само. – Арк. 35–35 зв.

² Там само. – Арк. 137.

поблизу м. Валуйки. Свою службу в італійській армії Пеннісі розпочав у 1938 р. Як фахівець-юрист, він закінчив шестимісячні офіцерські курси та вже лейтенантом був зарахований на посаду командира взводу 34-го піхотного полку. У грудні 1939 р. Сальваторе демобілізували в запас, але через рік – у грудні 1940 р. – знову призвали на службу до свого полку. Згодом офіцера перевели у штаб дивізії альпійських стрільців «Кунеенсе», з якою у серпні 1942 р. той і прибув на радянсько-німецький фронт.

«[...] Пеннісі на допитах показав, що він, перебуваючи на тимчасово окупованій території Радянського Союзу, був начальником секції карабінерів італійської дивізії “Кунеенсе”. Пеннісі здійснював арешти радянських громадян та учиняв грабунки. На хуторі Антонівка Россошанського району Воронежської області він заарештував 12 радянських громадян, подальшу долю яких не встановлено. З цією метою він використовував радянських громадян – зрадників батьківщини, що служили в поліції, котрі під його керівництвом на окупованій радянській території розстріляли близько 200 радянських громадян.

Звірства і злочинства, що їх чинив військовополонений Пеннісі, підтверджуються доданою до справи документацією місцевих органів радянської влади і показаннями свідків – радянських громадян [...]»¹.

Автор цих рядків добре обізнаний із системою і методами роботи сталінських спецслужб, а тому ми не маємо особливих ілюзій щодо способів отримання слідчими потрібної інформації від свідків. Навіть якщо припустити, що накази про поодинокі чи масові розстріли все ж віддавалися, то за всіма інструкціями каральних органів (і радянських також) робилося це в суворій таємниці. Виникає просте запитання: звідки звичайним цивільним громадянам, які до всього ще й не знають і не розуміють італійської та німецької мов, стали відомими факти про те, що наказ розстрілювати цивільне на-

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 153.

селення виходив саме від італійських командирів? Таку інформацію оперативники якщо і могли отримати, то лише від військовополонених – італійських чи німецьких. Проте жодних згадок про залучення до звинувачувальних висновків матеріалів допитів інших бранців у справах Гвідо Музітеллі, Данте Йовіно чи Сальваторе Пеннісі в доступних нам архівних документах знайти не вдалося. Залишається тільки припустити, що цей сценарій був розроблений під час слідства самими ж табірними оперативниками з огляду на питомі інституційні охоронні та безпекові функції польової жандармерії. Наостанок ще одне характерне спостереження – місцева допоміжна поліція на окупованих територіях СРСР ніколи не підпорядковувалася італійській польовій жандармерії чи частинам тилового забезпечення, а лише військовій чи цивільній німецькій окупаційній владі.

Пошук «компромату» на італійських військовополонених розтягнувся на довгі місяці. До весни 1948 р. оперативникам табору № 62 вдалося зібрати щось подібне лише на сімох бранців. У березні 1948 р. готові слідчі матеріали на капітанів Данте Йовіно, Гвідо Музітеллі, прем'єр-лейтенанта Сальваторе Пеннісі, а також їхніх співтабірників Гуеріно Баккі, Джузеппе Дзіджотті, Джузеппе Йолі, Едуардо Делла-Боску було відправлено до Москви. В Оперативному управлінні ГУПВІ МВС СРСР їх ретельно вивчили і дали згоду на притягнення до кримінальної відповідальності п'ятьох осіб¹. Слідчі матеріали на військовополонених Г. Баккі та Д. Йолі навіть зацікавленим у якнайшвидшому залагодженні «справи» московським оперативникам видалися занадто непереконливими. Стосовно решти підготовлених для передачі до військового трибуналу звинувачувальних матеріалів, то у Києві мали усунути «недопрацювання», оформити справи відповідно до вимог чинного Кримінально-процесуального кодексу та узгодити притягнення до відповідальності військовополонених із військовою прокуратурою².

¹ Там само. – Арк. 185.

² Там само. – Арк. 184.

Як нам тепер відомо, фінал цієї справи виявився ще менш сприятливим для оперативних працівників. Прокурор військ МВС Київської області дав санкцію на арешт і передачу суду військового трибуналу справ лише трьох італійських офіцерів – Д. Йовіно, С. Пеннісі та Г. Музітеллі. У червні 1948 р. військовий трибунал військ МВС по Київській області з формулюванням «за військові злочини» засудив капітана Гвідо Музітеллі та прем'єр-лейтенанта Сальваторе Пеннісі до 25 років позбавлення волі у виправно-трудоному таборі. Капітана Данте Йовіно етапували до Воронежа, де він також мав постати перед судом військового трибуналу¹.

ЛИСТУВАННЯ З БАТЬКІВЩИНОЮ

Для будь-якої людини, котра опиняється в ізоляції в умовах в'язниці чи табору, є важливою можливість отримувати інформацію із зовнішнього світу та спілкуватися з рідними людьми. Не випадково ще на початку ХХ ст. право військовополонених на листування було віднесено до чільної групи невід'ємних прав бранців і легітимізоване в текстах Гаазької 1907 р. і Женевських 1929 і 1947 рр. міжнародних конвенцій з питань військового полону. Слід наголосити, що більшість представників національних громад бранців у радянських таборах для військовополонених, попри жорстку цензуру, своє право на листування могли реалізувати. Німці, японці, угорці, румуни, фіни, бранці інших національностей і громадянства листувалися з рідними та близькими; хоч і рідко, але все ж отримували кореспонденцію від друзів і раніше репатрійованих товаришів – колишніх співтабірників.

Інша ситуація склалася з італійськими військовополоненими. Спеціальною вказівкою МВС СРСР їм було заборонено листуватися з рідними і близькими на батьківщині². Перебуваючи за тисячі кілометрів від рідної землі без можливості отримувати та надсилати будь-які поштові відправлення,

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 277.

² Там само. – Арк. 278.

італійці виявилися ізольованими від зовнішнього світу, адже єдиним доступним інформаційним каналом для них залишалися офіційні повідомлення радянської преси та радіо. В умовах, коли сталінське керівництво всіляко затягувало процес репатріації окремих категорій італійських бранців, заборона листуватися з рідними і близькими на батьківщині робила психологічний клімат у таборах просто нестерпним, до краю погіршувала й без того напружене становище серед італійської табірної громади, провокувала стихійні протести і голодування. Вже згаданий нами військовий капелан, старший лейтенант Джованні Бреві на одному з допитів заявляв: «[...] Наше становище в полоні значно погіршується тим, що ми позбавлені листування з батьківщиною [...]»¹.

Окремі італійські бранці, перебуваючи в таборах, різними способами намагалися таємно передати на батьківщину своїм рідним і близьким, друзям та бойовим товаришам, державним урядовцям нотатки, листи і повідомлення різного змісту. Існувало два найпоширеніших способи передачі. Перший із них – легальне поштове відправлення через посередників. Наявність подібних спроб тепер очевидна. У тоталітарному СРСР уся вхідна чи вихідна закордонна кореспонденція подавалася обов'язковій і жорсткій цензурі, а отже, пройти сито такої перевірки міг допомогти хіба що випадок.

Інший, чи не найпоширеніший спосіб підпільного листування полягав у спробах передати листи на батьківщину через репатрійованих військовополонених. Як видно з документів Оперативного відділу УПВІ МВС Української РСР, подібні ситуації у київському таборі № 62 траплялися не так уже й рідко. Наприклад, пояснюючи своєму московському керівництву причини переведення італійських військовополонених у червні 1948 р. з табірної відділення № 4 до іншого табірної підрозділу, начальник відділення Опервідділу УПВІ МВС УРСР майор І. Дурняков писав: «[...] Причиною переведення італійців із табірної відділення № 4 є неможливість повної ізоляції їх від основної маси військовополонених,

¹ Там само. – Арк. 278.

у результаті чого неодноразово при відправках на батьківщину [...] у репатріантів виявлялися листи, адресовані в Італію [...]»¹.

Батьки, дружини, брати і сестри полонених італійських солдатів та офіцерів також намагалися писати до таборів, де, за інформацією від репатріантів, продовжували утримувати їхніх рідних. За даними табірного пункту військової цензури, такі кореспонденції були рідкістю, а якщо й надсилалися адресату, то лише через посередництво австрійської чи німецької філій Товариства Червоного Хреста. Наприклад, виявлені на пункті «ВЦ» улітку 1948 р. дві поштові листівки з прикріпленими до них світлинами були адресовані вже відомому нам лікарю-хірургу, лейтенанту італійської армії Енріко Реджинато. Перша з них, датована 16 квітня 1948 р., написана на рекламній листівці Національного медико-фармакологічного інституту «Серонно».

Адреса отримувача:

Хірург Енріко Реджинато

Табір 7062/13, СРСР

16-04-48

Найкращі побажання від усіх. Ми щодня чекаємо на повідомлення про ваше повернення. У нас усе добре. Передавай від нас вітання твоїм друзям, особливо Маньяні та Йолі². Ми часто зустрічаємося з їхніми дружинами. Ми отримали твої новини. Дякуємо. Цілунки від усіх, особливо від дітей, які часто мріють побачити вже легендарного дядька! Нері.

Друга адресована Енріко Реджинато й вилучена цензорами у Києві листівка, цього разу від матері й дружини, була відправлена його товаришем Робертом через місію Червоного Хреста в австрійському Зальцбурзі.

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221.

² Ідеться про військовополонених Джузеппе Йолі та Франко Маньяні, котрі до кінця серпня 1946 р. утримувалися разом із Енріко Реджинато в таборі № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР), а згодом, після затримання від репатріації, разом перебували у київському таборі № 62 (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 18).

Адреса відправника:

*Роберт Лангер, Максглау, Аігхлоф, Радецькі штрассе, 16, Зальцбург
[Штамп відділення Червоного Хреста у м. Зальцбург]*

Сан Бона, 4-6-48

Мій дорогий Енріко, інколи у нас бувають моменти великої і небезпідставної надії, а інколи ні, але будь завжди впевнений, що справедливість візьме гору. Бруно розповів нам багато новин, у нас усе добре, перше місце у наших думках завжди займаєш ти, у Ніні було багато співбесід з Конджаніо ¹. Еметт ² та інші почуваються добре і пам'ятають про вас, Нанніні ³ також часто про вас згадує. Ми чекаємо на вас і нескінченно цілуємо, найкращі вітання усім, твоя мама і твоя Ніні.

Найкращі вітання додає також ваш друг Роберто. Прошу написати, чи отримали ви листівки з фотографіями.

Подібна історія трапилася з листом і фото, що надійшли до табору № 62 на ім'я Джованні Бреві. Дізнавшись про конфіскацію адресованої йому кореспонденції, останній використав цей факт для чергової заяви протесту ⁴. У липні 1948 р. він навіть спробував написати і передати за межі табору звернення на адресу надзвичайного та повноважного посла Італії в СРСР М. Брозіо. У конфіскованому табірною адміністрацією листі Д. Бреві просив високого дипломата зробити все можливе, аби полегшити «[...] тяжке моральне та матеріальне становище італійських бранців у СРСР [...]» ⁵.

¹ Дописувач має на увазі лейтенанта Джузеппе Конджаніо, який з вересня 1946 р. утримувався в таборі № 159 (м. Одеса), а після затримання від репатріації перебував у київському таборі для військовополонених № 62 (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 19).

² Автор листа згадує прем'єр-лейтенанта Іво Еметта, якого до вересня 1946 р. утримували в таборі № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР), а після затримання від репатріації перевели до київського табору для військовополонених № 62 (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 19).

³ Можливо, дописувач мав на увазі Лоріса Нанніні, військового льотчика, який першим з італійців потрапив у радянський полон ще 2 вересня 1941 р. Був репатрійований на батьківщину у липні 1946 р. (див.: Джус-ти М. Т. Указ. соч. – С. 45–46).

⁴ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 278.

⁵ Там само. – Арк. 330.

Про перехоплений цензурою лист військового капелана на адресу дипломатичної місії своєї країни негайно доповіли тодішньому заступнику міністра внутрішніх справ СРСР генералу-полковнику І. Серову. Роздратований таким нечуванним «нахабством» бранця, керівник спецслужби вимагав негайно розслідувати обставини написання Д. Бреві цього звернення, а також домовитися з Міністерством закордонних справ СРСР про притягнення військовополоненого до відповідальності як «наклепника» і «фашистського провокатора»¹. Зазначимо, що цим планам керівництва МВС не судилося бути реалізованими. Радянське зовнішньополітичне відомство, побоюючись чергового міжнародного скандалу, не дало згоди на притягнення італійського священника до суду військового трибуналу, а в травні 1948 р. старшого лейтенанта Джованні Бреві було репатрійовано².

ТРУДОВЕ ВИКОРИСТАННЯ

З міркувань «оперативної доцільності» до середини 1948 р. італійських бранців київського табору № 62 на роботу не виводили. Робилося це з метою максимально обмежити можливість спілкування цього контингенту з іншими військовополоненими й цивільними громадянами на виробництві. У березні 1948 р. італійські військовополонені були переведені з табірної відділення № 4 (сел. Сирець) до табірної відділення № 13 (залізнична станція Дарниця)³. Проте «належні умови» для використання праці італійських бранців, на думку табірної адміністрації, склалися лише після того, як 10 червня 1948 р. їх ізолювали від решти контингенту в спеціально створеному для цього підрозділі табірної відділення № 9. Тут їх утримували разом з окремими військовополоненими інших національностей і громадянства: іспанцями, угорцями, австрійцями та іншими (всього 136 осіб).

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 326.

² Там само. – Арк. 226.

³ Там само. – Арк. 277.

Бранці працювали на відбудові школи. Будівельний майданчик з'єднувався з житловою зоною табору єдиною огорожею та мав посилену охорону¹. Житлова зона табору являла собою кілька тісних і неопалюваних бараків. Будь-які елементарні зручності були відсутні, бранцям не видавали навіть простирадел, тому спали вони на голих матрацах, зроблених власними руками із підручних матеріалів. Цікаво, що скарги від італійських військовополонених на побутові умови та режим утримання ні табірна адміністрація, ні керівні органи МВС не отримували. За оцінкою працівників УПІВІ МВС Української РСР, «[...] військовополонені італійці мають добрий зовнішній вигляд, одягнені в старі однострої [...]»².

В італійських офіцерів було право добровільної праці, тому більшість із них на роботу не ходили. Із 9 італійських офіцерів, які перебували в таборі влітку 1948 р., на виробничому об'єкті виявили бажання працювати тільки двоє: Франко Маньяні, якого табірне начальство призначило командиром італійського взводу-бригади, та Антоніо Мотолло, котрий працював слюсарем у цьому «трудовому колективі»³. Крім них, членами виробничої бригади були ще 16 військовополонених рядових і молодших командирів.

Аналіз виробничих показників італійських бранців, наприклад, за червень 1948 р., засвідчує факт їх загалом доброї праці. Зокрема, бригадир Франко Маньяні виконував норму на 101 %. Виробничі показники бетонника Феліче Боелло сягали 105 %. Ще кращі результати праці демонстрували слюсарі Гуеріно Баккі (103,5 %), Якоб Декасян (104,5 %) та Антоніо Мотолло (105,7 %). Так само перевиконали місячні виробничі норми мулярі Джіно Каневарі (101,3 %), Джованні Оселло (103,6 %); арматурники Чезаре Скелембріт (101,3 %) та Леліо Дзокай (102,6 %), а також підсобники Енріко Рабчер (101,2 %) та Людвіго Сколетті (101 %), Пауль Кроаті (102 %) та Едуардо Делла-Боска (103 %). Зовсім трішки «недоотягнули»

¹ Там само.

² Там само. – Арк. 278.

³ Там само.

до виконання норми арматурники Антоніо Сантанієло (99,4 %) та Джакомо Сардіско (96,6 %), а також Рудольфо Дефранческо, який працював підсобником (94,2 %). Через хворобу найгірший виробничий показник у червні 1948 р. продемонстрував Джованні Пасафіуме – 68,5 % виконання норми ¹. Нескладні арифметичні підрахунки показують, що середньомісячний показник виконання італійською бригадою виробничого плану у червні 1948 р. становив близько 100 %.

Однак добра праця в полоні зовсім не означала такий самий добрий заробіток. Діючі тарифні ставки військовополонених на будівельних роботах ² рідко покривали витрати на утримання бранця в таборі – 456 крб на місяць. Самі працівники табірною персоналу підраховували, що для того, аби військовополонений усе ж отримав на руки якісь гроші, він мав виконувати місячну виробничу норму в середньому на 120 % ³. Непрацюючі італійські офіцери взагалі отримували символічні грошові виплати. Так, щомісячна платня офіцерського складу від молодшого лейтенанта до капітана становила 10 крб. Офіцери у званні майора і вище отримували 15 крб ⁴.

«ПОТУГИ» РЕПАТРІАЦІЇ 1947–1949 РР.

Восени 1946 р. радянське керівництво вирішило повернути на батьківщину решту утримуваних у полоні італійських бранців. Цього разу планувалося відпустити додому навіть тих, кого раніше за будь-яких умов утримували від репатріації – офіцерів та осіб, які служили у «спеціальних каральних, розвідувальних і контррозвідувальних формуваннях». 18 жовтня 1946 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР генерал-полковник В. Чернишов і заступник начальника тилу Збройних сил СРСР генерал-полковник В. Белокосков на-

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 279.

² Робітники, які мали 2-й тарифний розряд, на будівельних роботах отримували 10 крб 99 коп. на день. Їхні колеги з 3-м розрядом – 12 крб 38 коп., а працюючі за 4-м розрядом – 14 крб 60 коп. (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 279).

³ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 279.

⁴ Там само. – Арк. 280.

правили підлеглим інстанціям спеціальне розпорядження з цього приводу. Документ стосувався не лише італійських військовополонених – поверненню на батьківщину підлягали бранці ненімецького походження близько 40 національностей і країн. У 15-денний термін адміністрації таборів і спеціальних шпиталів мали вивезти всіх італійців до Одеси (стаціонарний табір МВС СРСР для військовополонених № 159) і Києва (стаціонарний табір МВС СРСР для військовополонених № 62). За вже відпрацьованою схемою перевезення потенційних репатріантів мало відбуватися пасажирськими поїздами під спеціальною охороною. Щасливчиків одягли у пристойні однострої та забезпечили харчами в дорогу ¹.

На підставі жовтневого 1946 р. рішення радянського керівництва з табору МВС СРСР для військовополонених № 62 на батьківщину було відправлено 19 раніше затриманих від репатріації італійських бранців. На жаль, і цього разу приємні очікування такої жаданої зустрічі з рідними на батьківщині обійшли більшість італійських мешканців табірних бараків, яких продовжували утримувати в Києві. Станом на 14 квітня 1947 р. у 4-му табірному відділенні режимної установи № 62 ще знаходилось 19 військовополонених італійців ², а в серпні того ж року у таборі вже було 17 таких осіб ³. 24 вересня 1947 р. у київському спецшпиталі для військовополонених № 1035 (сел. Пуща-Водиця) помер затриманий від репатріації та етапований до Києва з табору № 171 (м. Суслонгер Марійської АРСР) італійський бранець Італо Станіно ⁴.

10 лютого 1947 р. уряд Італії підписав з країнами – членами антигітлерівської коаліції мирний договір. Статтею 71 договору передбачалося, що «[...] італійські військовополонені мають бути репатрійовані якнайскоріше, відповідно до угод між окремими державами, що утримують цих військово-

¹ Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941–1955 гг. Т. 24 (13-2). – С. 350.

² ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 117.

³ Там само. – Арк. 164.

⁴ Там само. – Арк. 182.

полонених, та Італією [...]»¹. Однією зі сторін-підписантів угоди був і СРСР, що накладало на радянське керівництво зобов'язання, відверто ігнорувати які було дедалі важче.

Проте й через рік після підписання мирного договору невизначеність ситуації з частиною італійських військовополонених, які ще залишалися в радянському полоні, продовжувала загрожувати протестами бранців, що все частіше набували організованих форм. 20 липня 1948 р. московська газета «Правда» опублікувала статтю під назвою «Фашистські фальсифікатори та їх покровителі». Неочікуваним для адміністрації табору № 62 протестом італійських бранців завершилося колективне читання цієї публікації. Як згодом пояснювали його причину оперативні працівники, «[...] італійці зрозуміли статтю [в газеті “Правда”] так, що вони затримані від репатріації за злочини і мають бути віддані під суд [...]»². Є всі підстави вважати, що згадана акція протесту була пов'язана з подією, про яку йтиметься нижче.

У липні 1948 р. група із 15 італійців відмовилась виходити на роботу, оголосила страйк і голодування. Голодний страйк у 9-му табірному відділенні тривав 8 днів³. Імовірно, спочатку цей табірний «ексцес» був сприйнятий оперативними працівниками УПВІ МВС СРСР як шанс водночас покінчити з надокучливими італійськими бранцями, відправивши їх за колючий дріт північних таборів за звинуваченням в організованому груповому саботажі. Інакше як можна пояснити той факт, що вже в другій декаді липня 1948 р. заступник міністра внутрішніх справ України генерал-майор А. Булига надіслав до Москви поспіхом зібрані слідчі матеріали з пропозицією притягнути до кримінальної відповідальності «за саботаж на виробництві» всіх без винятку учасників акції протесту.

В Оперативному управлінні ГУПВІ МВС СРСР збагнули, що такий поспіх може ще більше зашкодити і без того зіпсованому міжнародному іміджу країни, а тому вирішили шукати

¹ Мирный договор с Италией. – М.: ОГИЗ – Государственное изд-во политической лит-ры, 1947. – 242 с.

² ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 278.

³ Там само. – Арк. 315.

поради у Головній військовій прокуратурі СРСР. Помічник прокурора військ МВС СРСР полковник Леонов пояснив своїм колегам-оперативникам, що віддавати під суд за саботаж одразу 15 військовополонених, та ще й у «груповій справі», є верхом недоцільності та непрофесіоналізму й лише зашкодить виконанню завдань, поставлених перед ГУПВІ МВС СРСР у роботі з італійськими військовополоненими. Натомість прокурорський працівник радив «[...] виділити 3–5 призвідників-організаторів і судити [...]». Прислухавшись до цієї поради, заступник начальника Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР просив керівництво МВС Української РСР доручити оперативному відділу табору № 62 «[...] провести ретельне, кваліфіковане розслідування у справі 3–5 призвідників-організаторів італійців і весь матеріал зі звинувачувальними висновками, санкціонованими прокурором військ МВС УРСР, до 1 серпня ц[ього] р[оку] надіслати до Оперативного управління ГУПВІ МВС СРСР[...]»¹.

Не можна сказати, що адміністрація та оперативники київського табору з ентузіазмом узялися виконувати наказ московського керівництва, адже, як ніхто інший, усвідомлювали всю його проблемність. За той короткий час, що був відведений для слідства, зібрати компрометуючі матеріали на людей, єдиною провиною яких було бажання свободи, виявилось неможливим. Про це свідчить датований 4 серпня 1948 р. лист-нагадування про необхідність якнайшвидшого виконання дорученого завдання, надісланий з УПВІ МВС УРСР на адресу заступника начальника табору № 62². Письмове нагадування, мабуть, справило вплив – уже за два дні документи на звинувачених у справі італійських військовополонених-саботажників лягли на стіл прокурора військ МВС Київської області. Проте останній розчарував своїх колег із суміжного відомства, відмовивши у санкції на арешт звинувачених і пославшись при цьому на вказівку Головної військової прокуратури СРСР³.

¹ Там само. – Арк. 304.

² Там само. – Арк. 306.

³ Там само. – Арк. 307.

Справа остаточно затяглася. Ні в серпні, ні навіть у вересні 1948 р. працівники оперативного відділу табору № 62 слідство завершити не змогли. Тільки 16 жовтня того ж року на адресу заступника начальника Оперативного відділу УПВІ МВС УРСР майора І. М. Дурнякова надійшов лист, у якому повідомлялося про допит трьох «найактивніших і злісних саботажників», серед яких: сержанти Леліо Дзокай, Чезаре Скелембріт і рядовий Джакомо Сардіско. Підтвердивши свої попередні свідчення, усі троє фігурантів інспірованої спецслужбістами «справи» відмовилися визнати себе винними в саботажі, не вказали на жодного зі своїх товаришів і категорично відмовилися підписувати протоколи допиту. Стало остаточно зрозумілим, що слідство зайшло в глухий кут. Щоправда, певні підстави для оптимізму київським оперативникам залишала одна обставина. Під час розробки фігурантів справи про саботаж на виробництві слідчі звернули увагу на те, що нечисленні компрометуючі матеріали на цих осіб стосуються їх перебування на окупованій території Воронезької області Росії. Ухопившись за цей факт, адміністрація табору № 62 запропонувала своєму керівництву в УПВІ МВС УРСР порушити перед Москвою питання про доцільність етапування більшості італійських бранців до стаціонарного табору МВС СРСР для військовополонених № 82 (м. Воронеж)¹. Однак цього не сталося, а італійські бранці, як і раніше, залишалися в столиці України.

Черговий спалах настроїв протесту серед затриманих від репатріації на батьківщину італійських в'язнів табору № 62 документи оперативного відділу УПВІ МВС УРСР фіксують у вересні 1949 р. Їх причиною стала опублікована в радянській пресі заява Уповноваженого Ради Міністрів СРСР з репатріації генерала-полковника П. І. Голікова про те, що, мовляв, репатріацію військовополонених італійців з території СРСР повністю завершено. Найбільшим «ексцесом», що трапився з цього приводу, стало голодування, оголошене

---

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 315.

військовополоненим, майором італійської армії Альберто Масса. Жодні умовляння табірної адміністрації результату не дали, і бранець продовжував відмовлятися від їжі. Як пояснював у спеціальному повідомленні своєму керівництву заступник начальника табору, військовополонений відмовився припинити голодування «[...] під приводом невіри у своє повернення на батьківщину, а тому [з його слів] він не бажає більше жити [...]». Фінал цього протесту виявився цілком очікуваним – знесиленого бранця було відправлено до шпиталю ¹.

26 квітня 1948 р. на ім'я заступника начальника УПВІ МВС УРСР майора державної безпеки О. Максютенка надійшов підписаний заступником начальника табору № 62 полковником Михайленком висновок, згідно з яким пропонувалося репатріювати 22-х італійських бранців ². Як не намагалися оперативні та слідчі органи, проте їм так і не вдалося знайти жодних компрометуючих матеріалів на цих людей. У цій групі репатріантів нарешті мали відбутися на батьківщину: колишній військовий капелан дивізії альпійських стрільців «Юлія», старший лейтенант Джованні Бревві; бранець нацистських і радянських таборів, рядовий Антоніо Сантанієло; старший сержант Спартак Спольвероні; лікар-хірург, лейтенант Енріко Реджинато, а також колишній командир однієї з рот піхотної дивізії «Сфорцеска», капітан Джузеппе Йолі ³. Проте «одиссея» наших героїв у радянському полоні на цьому не завершилася. Ще понад місяць спецслужби й чиновники Міністерства закордонних справ СРСР установлювали та перевіряли факт

¹ Там само. – Арк. 163.

² У списку значилися: Спартак Спольвероні, Антоніо Сантанієло, Ніколя Руссо, Джіно Каневарі, Якоб Декасян, Леліо Дзокай, Джованні Бревві, Антоніо Мотолло, Джованні Оселло, Джакомо Сардіско, Доменіко Суппа, Альберто Масса, Енріко Реджинато, Пауль Кроаті, Джузеппе Йолі, Рудольф Дефранческі, Феліче Боєлло, Гуеріно Баккі, Франко Маньяні, Чезаре Скелембріт, Джованні Пасафіуме та Людовіго Сколетті (за даними: ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 199).

³ Там само. – Арк. 199.

належності репатріантів до громадянства Італії¹. Як виявили оперативники, один із кандидатів на репатріацію Паулі Кроаті хоча й виявився етнічним італійцем, проте був громадянином Німеччини, служив у вермахті та мав військове звання обер-єфрейтора².

Існують певні розбіжності в статистиці чисельності італійських військовополонених на території України у другій половині 1948 р. За даними довідки «Про наявність іспанців та італійців у таборах МВС на Україні», станом на 1 серпня 1948 р. у режимних установах УПВІ МВС УРСР утримувалося 35 італійців. Із них: у київському таборі № 62 – 28 затриманих від репатріації бранців, а в таборі № 159 в Одесі – 7 військовополонених, які пройшли фільтрацію та очікували відправлення на батьківщину³. Водночас у виявленій нами в тій же архівній справі «Довідці про утримання військовополонених італійців у таборі МВС № 62» йдеться про те, що на відому дату в таборі перебувало 25 етнічних італійців, з яких двоє – австрійські громадяни⁴.

У 1949 р. репатріація небагатьох залишених у таборах колишніх військовослужбовців ARMIR не проводилася. Проте у київській режимній установі № 62, як і раніше, концентрували й проводили фільтрацію військовополонених різних національностей, які вказали на своє італійське громадянство. За даними «Акта перевірки агентурно-оперативної роботи табору № 62», станом на 15 березня 1949 р. у його відділеннях, а також у спеціальному шпиталі № 2686 (м. Біла Церква Київської обл.) утримувалося 37 військовополонених – громадян Італії. Більшість із них становили бранці німецької (15 осіб) та австрійської (14 осіб) національностей, а 8 бранців проходили в статистиці УПВІ МВС УРСР як особи «інших національностей»⁵.

¹ ГДА МВС України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 221. – Арк. 228.

² Там само. – Арк. 238.

³ Там само. – Арк. 285.

⁴ Там само. – Арк. 277.

⁵ Там само. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 314, 365.

ЗАВЕРШЕННЯ РЕПАТРІАЦІЇ

Із підсумкового звіту Управління Уповноваженого Ради Міністрів СРСР з репатріації від 1 грудня 1952 р. випливає, що за період 1945–1951 рр. на батьківщину було репатрійовано 18 940 військовополонених та інтернованих італійців. При цьому динаміка репатріації мала такий вигляд: за 1945 р. додому повернулося 15 983 бранці; у 1946 р. – 2723 особи; за 1947 р. – 27 осіб; у 1948-му – 13 військовополонених та інтернованих; у 1949 р. репатріацію італійців не проводили; у 1950 р. додому повернулося 167 бранців, а наступного року – 27 осіб¹. Із офіційних даних ГУПВІ МВС СРСР маємо ще інші цифри репатрійованих італійців. Так, станом на 1 лютого 1947 р. на батьківщину було повернуто 21 076 італійських військовополонених². Із доповідної записки міністра внутрішніх справ СРСР С. Н. Круглова членам радянського уряду про результати роботи його відомства з іноземними військовополоненими та інтернованими від 24 травня 1950 р. випливає, що упродовж 1945–1950 рр. з режимних установ МВС СРСР було репатрійовано 2197 військовополонених італійської армії³.

У 1950–1954 рр. табори МВС СРСР для військовополонених на території Української РСР продовжували активно використовувати як транзитні, для проведення фільтрації та наступної репатріації етнічних італійців і громадян Італії. 8 жовтня 1950 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила Постанову за № 4206-1780с «Про репатріацію з СРСР 26 італійських громадян». На виконання цього рішення міністр внутрішніх справ СРСР генерал-полковник С. Н. Круглов 13 жовтня 1950 р. підписав наказ за № 0696. Відомчий нормативний припис ставив перед підлеглими чітку вимогу: «[...] Звільнити в жовтні 1950 р[оку] з табору № 62 і спецшпиталю № 5807

¹ ГА РФ. – Ф. 9226. – Оп. 1. – Д. 1124. – Л. 127–142.

² Военнопленные в СССР. 1939–1956. Документы и материалы. – С. 830.

³ Русский архив: Великая Отечественная война. Немецкие военнопленные в СССР. Документы и материалы. 1941–1955 гг. – Т. 24 (13-2). – С. 530.

та репатріювати з СРСР 26 військовополонених й інтернованих італійських громадян [...]». Поверненню на батьківщину підлягали 23 колишні солдати вермахту – уродженці та мешканці Південного Тіролю, а також двоє італійських вояків і один етнічний італієць зі статусом інтернованого. Репатріацію італійських громадян передбачалося провести за звичною схемою – через табір Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР з репатріації № 304 (м. Сігет, Румунія)¹.

Після проведення репатріації більшості військовополонених угорців, румунів, австрійців, італійців, а також бранців інших нечисленних національних контингентів київський (№ 62) та одеський (№ 159) стаціонарні табори практично знелюдніли. 16 грудня 1950 р. союзний міністр внутрішніх справ С. Н. Круглов підписав наказ за № 00716 про розформування до 30 січня 1951 р. обох режимних установ. У Києві МВС залишило діючим лише табірне відділення № 2 (сел. Дарниця), підпорядкувавши його безпосередньо відділу у справах військовополонених та інтернованих МВС УРСР². Утримували тут різномовну й багатолику громаду бранців, серед яких були транзитні репатріанти, засуджені й такі, що перебували під слідством, а також військовополонені, затримані від репатріації через хворобу, оперативний інтерес, політичні чи ідеологічні мотиви.

У грудні 1953 р. до цього табірному відділення надійшла нова партія італійців-репатріантів. Це були військовополонені, зняті з потягів на залізничній станції Чоп, а також бранці, які раніше утримувалися в спеціальному табірному відділенні для іноземців «Волголага» (Ярославська обл., РРФСР). 12 січня 1954 р. 18 із них було відправлено з Києва до Італії³. Остання група репатріантів-італійців з табірному відділення № 2 вирушила на батьківщину 9 лютого 1954 р.⁴, а вже наступного дня зона табору спорожніла остаточно.

¹ ГДА МВС України. – Ф. 45. – Оп. 1. – Спр. 240. – Прим. 21. – Арк. 1–3.

² Там само. – Спр. 235. – Прим. 80. – Арк. 1–2.

³ Там само. – Ф. 7. – Оп. 1. – Спр. 539. – Арк. 2, 9.

⁴ Там само. – Спр. 540. – Арк. 57–58.

Останнім італійським військовополоненим, який покинув територію Української РСР тільки 12 вересня 1956 р., був душевно хворий А. Тонет. Трапилося так, що в період ліквідації табірної відділення № 2 МВС УРСР у січні-лютому 1954 р. він разом зі ще одним бранцем перебували на стаціонарному лікуванні у Київській психіатричній лікарні імені І. Павлова¹. Очевидно, про цю людину просто забули, а через два роки випадково виявили та відправили на батьківщину².

Епілог

Так майже непомітно добігла кінця драматична історія перебування італійських військовополонених у радянських таборах на території України. Незважаючи на важкі й трагічні роки полону, репатрійовані італійці на все життя зберегли в пам'яті не лише табори, напівголодне існування і тяжку працю, а й теплі згадки про привітних і працелюбних людей із «Країни соняшників».

Спогади про роки полону залишили й деякі герої нашого нарису. Наприклад, лікар-хірург Енріко Реджинато після повернення на батьківщину аж у 1954 р. написав книгу спогадів «12 років полону в СРСР»³, а потім займав високі посади у військовій медичній службі – зокрема, з 1966 по 1970 рр. очолював санітарну службу національного корпусу карабінерів Італії. За свою самовіддану лікарську працю в таборах, порятунок бранців різних національностей синьйор Енріко був нагороджений багатьма італійськими військовими відзнаками, «Хрестом за заслуги» ФРН, а по смерті у 1990 р. – румунським Орденом Зірки.

¹ Докладная записка об исполнении указания МВД СССР о направлении контингента лагерного отделения № 2 МВД УССР для дальнейшего содержания в лагерь МВД № 144 (18 января 1954 г.) // ГДА МВС України. – Спр. 539. – Арк. 91.

² Галицкий В. Трагедия итальянских военнопленных на Восточном фронте. – С. 126.

³ Reginato E. 12 anni di prigionia nell'Urss. – Milano: Garzanti, 1955.